

girişi X. yüzyılda başlamış olmakla birlikte pek yayılmamıştı. Özbek Han zamanında bölgedeki bütün Türk ve Moğollar'ın İslâm dinini kabul etmeleri sayesinde esasen azınlık olan Moğollar kısa zamanda Türkleşmişlerdir. Bu bölgede İslâmiyet'in yayılmasında, Buhara ve Hârizm'den bu maksatla gelenlerin yanında Batı Deştikıpçak'a, oradan da doğuya geçen Mısırlı ulemânın faaliyetlerinin de önemli rolü olmuştur.

Gök Orda'nın hâkim olduğu bölge, Saray yönünden gelip oraya giden bütün Asya tâcirlerinin geçtiği yer olması dolaşısıyla hayli canlı bir ticarî faaliyete sahne olmaktaydı. Özellikle Gürgenç'in bu ticaretin ana merkezi olduğu bilinmektedir. Ayrıca Bulgar ve Saray üzerinden kuzey-güney istikametinde işleyen ticaret yolu da buradan geçmekteydi. Bu yol İskandinav ülkelerine kadar uzanıyordu. En önemli gelir kaynakları başta Hindistan olmak üzere çeşitli yerlere satılan atlardı. Kürk, deri ve bal yanında kılıç, kalkan ve zırh gibi silâh ve aletler diğer ticaret eşyasını teşkil ediyordu.

BİBLİYOGRAFYA:

Reşidüddin, *Câmî'ü't-tevârîh* (nşr. Behmen-i Kerîmî), Tahran 1338 hş., I, 383, 430-431, 507, 513; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 366, 370; Abdülgaflar Kırîmî, *Umdetü't-tevârîh* (nşr. Necib Asım, TTEM ilâvesi), İstanbul 1343, s. 17-18; Seyyid Mehmed Rîzâ, *es-Seb'ü's-seyyâr fî ahbârî'l-mülûkî't-Tâtâr* (nşr. Kâzım Bek), Kazan 1248, s. 35-36; *Moğolların Gizli Tarihi* (trc. Ahmet Temir), Ankara 1948, s. 185; Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârîh-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerinin-dir* (nşr. S. C. Kirimer), Pazarcık-Romanya 1933, s. 19-21; A. K. Markof, *Inventarniy Katalog Müsülmanskih Monet Ermitaja*, St. Petersburg 1892, s. 528; H. Lamb, *Genghis Khan*, New York 1927, s. 213-214; R. Grousset, *Histoire de l'Asie*, Paris 1941, s. 78-81; W. G. Tiesenhäusen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* (trc. İ. Hakkı İzmirli), İstanbul 1941, s. 373-374; Mustafa Kafalı, *Ak-Orda Hanedanı Devrinde Altın-Orda Hanlığı: 1227-1360* (doçentlik tezi, 1972), İÜ Ed.Fak. Genel Ktp., TE, nr. 22, s. 5-6, 69; a.mlf., *Altın-Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 15-16, 25, 28; a.mlf., "Cuci Sülâlesi ve Şubeleri", *TED*, I (1970), s. 103, 108-112; a.mlf., "Cuci Ulusundaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri", a.e., II (1971), s. 108; a.mlf., "Cuci Ulusu ve Ak-Orda, Gök-Orda Hanlıkları", *TD*, sy. 24 (1970), s. 59-68; a.mlf., "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", a.e., sy. 25 (1971), s. 185-186; Nureddin Ağat, *Altın Ordu Paraları Kataloğu 1250-1502*, İstanbul 1976, s. 64; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü* (trc. Hasan Eren), Ankara 1976, s. 33-38; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 190-192; Barthold, *Türkistan*, s. 554-559; a.mlf., "Cengiz Han", *İA*, III, 97; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s. 63-67.

MUZAFFER ÜREKLİ

GÖKALP, Ziya

(1876-1924)

Türkçülük akımının nazariyatçısı,
fikir adamı, sosyolog
ve eğitimci.

23 Mart 1876'da Diyarbakir'de doğdu. Asıl adı Mehmed Ziya'dır. Bilinen en eski ceddî, Diyarbakir'in kuzeydoğusunda-ki Çermik sancağı eşrafından olup XVIII. yüzyıl ortalarında Diyarbakir'e yerleşmiş olan Hacı Ali Ağa'dır. Gökalp'in babası, Diyarbakir vilâyet evrak müdürlüğü ve nüfus nâzırlığında bulunan Tevfik Efendi, annesi Diyarbakirli Piriçizâdeler'den Zeliha Hanım'dır. Tevfik Efendi'nin dedesi Hacı Hüseyin Sâbir'in Diyarbakir'de müftülük görevinde bulunmasından dolayı aile Müftüzâdeler diye anılmıştır.

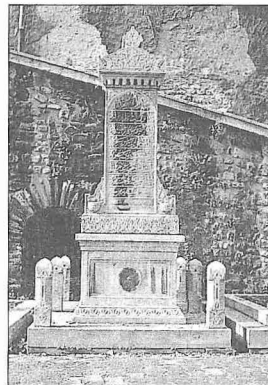
Mehmed Ziya, yakınlarındaki iki ayrı mahalle mektebinde üç yıl okuduktan sonra Diyarbakir Askerî Rüşdiyesi'ne girerek 1890 yılında buradan mezun oldu. Bir yıl kadar özel öğrenim gördü; ardından yeni açılmış olan Diyarbakir Mülkî İdâdîsi'nin ikinci sınıfına kabul edildi. Dördüncü sınıfa geçtiği zaman yedi yıla çıkarılan idâdî programında, daha önce gördüğü dersleri tekrar etmek zorunda kalacağı için öğrenimine İstanbul'da devam etmek düşüncesiyle tasdiknâme aldı (1894). Aile büyüklerinin İstanbul'a gitmesini engellemeleri diğer ruhi sıkıntılarına eklenince başına bir kurşun sıkarak intihar teşebbüsünde bulundu. Sağlığına kavuştuktan sonra ailesinden habersizce İstanbul'a gitti ve Mülkiye Baytar Mekteb-i Âlisi'ne kaydoldu (1895). Bu mektebin dördüncü sınıfına geçtiği yılın yaz tatilinde Diyarbakir'de iken gizli toplantılara katılmak, izinsiz cemiyet kurmak ve zararlı yayınları okumakla suçlanarak tevkif edildi (1898). Bir müddet sonra serbest bırakılıp İstanbul'a döndüyse de okula alınmadı; ayrıca mu-

Ziya Gökalp

hakeme edilmeden on ay Taşkışla'da, iki ay da Mehterhâne Hapishanesi'nde yattı. Böylece baytarlık eğitimi tamamlanmadan sona ermiş oluyordu. 1900 yılı baharında Diyarbakir'de ikamete mecbur edildi. Aynı yıl, geleneksel ilimlerde kendisinden faydalandığı amcası Hacı Hasib Efendi'nin kızı Vecihe Hanım'la evlendi. Kısa süreli memuriyetlerde bulundu; bir ara askerî rüşdiyede Fransızca muallimliği yaptı.

Meşrutiyet'in ilânından sonra, esasen öteden beri ilgilendiği ve taraftarı olduğu İttihat ve Terakkî'nin Diyarbakir şubesini kuran (22 Ekim 1908) Mehmed Ziya aynı yıl fırkanın bölge müfettişi oldu. 18 Eylül 1909'da Selânik'te toplanan kongreye Diyarbakir delegesi olarak katıldı ve merkez heyeti üyeliğine seçildi. 1910'da Diyarbakir maarif müfettişi oldu. Daha sonra ailesini de alarak Selânik'e giden Gökalp, burada yeni açılan Selânik İttihat ve Terakkî Mekteb-i Sul-tânîsi'nde kendi teklif ettiği programa göre Türkiye'de ilk defa sosyoloji dersleri vermeye başladı (1911). Ancak Balkan savaşları başlayınca İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. 1912 Martında yenilenen Meclis-i Meb'ûsan seçimlerinde Ergani Madeni mebusu oldu. Aynı yılın ağustosunda meclis feshedilince önce Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nde ve Dârü'l-muallimât'ta, ardından Dârülfünun'da içtimaiyat dersleri verdi (1913-1919). Bu arada Maarif Vekâleti Fenn-i Terbiye Encümeni üyesi oldu. I. Dünya Savaşı mağlûbiyeti ve İstanbul'un İngilizler tarafından işgali üzerine tevkif edildi (28 Ocak 1919). Bir süre Bekir Ağa Bölüğü'nde tutuklu kaldı; arkasından savaş ve katliam suçlarından yargılanarak birçok Osmanlı aydını ve subayı ile birlikte önce Limni adasına, daha sonra Malta'ya sürüldü. İki yıl dört ay devam eden sürgün hayatının 19 Mayıs 1921'de sona ermesi üzerine Türkiye'ye dö-

Ziya Gökalp'in
II. Mahmud
Türbesi
haziresindeki
mezarı -
Çemberlitas /
İstanbul

nen Ziya Gökalp, bir süre Diyarbakir'de kaldıktan sonra Ankara hükümetinin Maarif Vekâleti İlim Encümeni üyesi (1921), ardından da Telif ve Tercüme Heyeti reisi oldu. 11 Ağustos 1923'te toplanan II. Büyük Millet Meclisi'ne Diyarbakir mebusu olarak katıldı. Bu arada sağlığının bozulması ve Ankara'da tedavisinin güçleşmesi üzerine kaldırıldığı İstanbul Fransız Hastahanesi'nde 25 Ekim 1924'te öldü. Resmî cenaze töreninden sonra Divanyolu'nda Sultan Mahmud Türbesi'nin hazinesine defnedildi.

Son devir fikir hayatının önemli şahsiyetlerinden olan Gökalp, bilgisini ve kültürünü çocuk yaşlarından başlayarak aile içinden, okullardan, hocalarından, siyasî çevresinden ve nihayet Doğulu ve Batılı fikir adamlarının eserlerinden elde etmiştir. Geniş ve münevver bir aile içinde yetişmiştir. Hem anne hem baba tarafında kadılık ve müftülük yapmış, şiir yazmış, divan sahibi erkekler, okumaya meraklı kadınlar vardı. Babası Tevfik Efendi, memuriyetinin yanı sıra Diyarbakir vilâyet gazetesinin başmuharrirliğini yapmış, *Diyarbakir Salnâmesi*'nin nesrinde hizmetleri geçmiş ve buraya şehirle ilgili yazılar yazmıştır. Dönemindeki fikir hareketlerini yakından takip eden Tevfik Efendi, Nâmîk Kemal'in öldüğünü haber aldığı gün örnek bir vatanperverin kaybindan duyduğu acıyı on üç yaşındaki oğlu ile paylaşmak, ona da hissettirmek istemiştir. Ayrıca oğluna hem Doğu hem Batı ilimlerini ve dillerini öğrenmesini, bunları mukayese ve telif etmesini telkin etmiştir (Gökalp, "Babamın Vasiyeti", *Küçük Mecmua*, nr. 17, 25 Eylül 1338/1922, s. 1-3). Ziya Gökalp'in medrese kültürüyle yetişmiş amcası Hacı Hasib Efendi de ona Arapça ve Farsça'nın yanında tasavvuf ve kelâm dersleri okutmuştur. Eski bir Diyarbakir taş konağı olan evlerinde basma, yazma divan ve halk şiiri, halk hikâyeleriyle diğer kitap, gazete ve dergilerden oluşan oldukça zengin bir kütüphaneyi de hazır bulan Gökalp küçük yaşta kitap meraklısı olmuştur. İdâdîde bir taraftan Gazzâlî, Fârâbî, İbn Rüşd, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Mevlânâ gibi İslâm düşünürlerini ve ilerletmeye çalıştığı Fransızca'sı ile Batı kültürünün önemli kitaplarını okuyan bir taraftan da Léon Cahon, Süleyman Paşa ve Ahmed Vefik Paşa'nın Orta Asya Türk tarihiyle ilgili kitaplarını inceliyordu. Böylece Doğu ve Batı kültürüne milliyetçilik duyguları da eklenirken, kendisinden yaşça daha büyük olan

ve şehirdeki kolera salgını sebebiyle o sıralarda geçici görevle Diyarbakir'de bulunan (Kasım 1894 - Şubat 1895) Doktor Abdullah Cevdet, Gökalp'in düşüncelerine farklı bir istikamet vermiştir. Aile yüklerinin materyalist ve ateist olarak bildikleri Abdullah Cevdet'le görüşmesini yasaklamalarına rağmen onunla yakınlık kuran Ziya Gökalp, böylece Fransız pozitivistlerini ve sosyologlarını onun tavsiye ettiği eserlerden tanımış, *Athéisme* adlı bir kitap ise zihnini iyice bulandırmıştır. Abdullah Cevdet kendisine ayrıca siyasî düşünceler de aşıyor, İstanbul'da istibdada karşı meşrutiyetçi faaliyetlerin bulunduğunu haber veriyordu. Hatta Abdullah Cevdet onu, henüz gelişme halinde bulunan gizli İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne üye kaydetmiştir.

Aynı yıllarda Diyarbakir belediye tabibi olan ve idâdîde târîh-i tabii dersleri veren Yorgi Efendi de genç Ziya üzerinde tesir bırakan diğer bir mühim şahsiyettir. Bir Ortodoks Rum olan Yorgi, ona milliyetçilik fikirleri aşılması, sosyolojinin önemini kavratması ve Yunan filozoflarını tanırtması yanında hayatı ve kâinatı mekanik bir sistemden ibaret gösteren ilkel materyalist fikirler de telkin etmişti. Gökalp'in, "Ben neyim? Bir hayat makinesi / Beni tahrîke zenberek lâzım / Odur ancak hayâtıma nâzım / Zenberek: Kâinat makinesi" gibi o yıllarda yazıp yayımlamadığı şiirleri bu düşüncelerin mahsulüdür. Böylece Ziya Gökalp, devrin birçok Osmanlı aydını gibi memleketin fikrî ve içtimâî hayatında bir inkılâp yapılmasının zorunlu olduğu şekilde radikal düşüncelere sahip olmuştu. Ancak bu arada bir taraftan da materyalist-pozitivist fikirlerin sürüklediği çıkmazdan kurtulmak için kelâm ve tasavvuf kitaplarına sarılıyor, bunları da tatmin edici bulamıyordu (Gökalp, "Hocamın Vasiyeti", *Küçük Mecmua*, nr. 8, 2 Teşrinievvel 1338/1922, s. 1-5). İntihar teşebbüsü bu buhranlı yılın sonuna doğru vuku bulmuş, tedavisi de Abdullah Cevdet tarafından yapılmıştı.

İstanbul'da Baytar Mektebi'nde yatılı öğrenci olunca hem okumak hem de fikrî ve siyasî faaliyetlerde bulunmak için daha verimli bir zemin bulmuştu. Çoğu Fransızca olmak üzere felsefe, psikoloji, sosyoloji ve pedagoji kitapları okuyor, bunlardaki bilgileri İslâmî müktesebatıyla karşılaştırıyordu. Kendisinden bir müddet sonra İstanbul'a gelen Doktor Yorgi Efendi'yi bulmuş ve onunla sık sık görüşmeye başlamıştı. Doktor Yorgi'nin

tavsiyeleri doğrultusunda, Türkiye'de yapılacak bir inkılâbın Türk milletinin içtimâî hayatına, millî ruhuna uygun olması, Kânûn-i Esâsî'nin de "Türk milletinin içtimâî bünyesine tevâfuk etmesi", bütün bunlar için de halkın yapısının sosyolojik ve psikolojik açıdan iyi tanınması gerektiğine inanan Gökalp okumalarına bu alanlarda yoğunlaştırmaya başladı. Rusyalı Türkler'den Hüseyinzâde Ali, İttihatçı İshak Sükûtî ve Doktor İbrahim Temo ile tanışması da bu yıllarda olmuştur.

Baytar Mektebi'nden ayrılmasına sebep olan hapishane hayatının on ayını başka kitap verilmediğinden Kur'an-ı Kerîm okumakla geçiren Gökalp, bu dönemin, ruhî buhranlarından "ebedî sûrette" kurtulmaya yettiğini söyler. Mehterhâne Hapishanesi'nde geçen iki ay içinde de babasından ve "hocam" dediği Yorgi Efendi'den sonra kendisi için üçüncü vasiyetnâmenin sahibi telakkî ettiği Naim Bey adlı bir inkılâpçı ile karşılaşır (Gökalp, "Pîrimin Vasiyeti", *Küçük Mecmua*, nr. 19, 9 Teşrinisânî 1338/1922, s. 1-5). Naim Bey ona meşrutiyetin bir gün muhakkak geleceğini, ancak aydınların ve milletin buna hazırlıklı olmadığını, bunun için özellikle düşünürlere büyük görev düştüğünü telkin etmiştir.

Gökalp'in hapishane hayatını takip eden Diyarbakir'deki dokuz yıllık mecburi ikameti daha disiplinli bir okuma programı ile geçer ve yazı hayatına da bu yıllarda başlar. Tesbit edilen ilk yazıları, Diyarbakir vilâyet gazetesinde "Küçük Seyahat" umumi başlığı altında şehrin semtlerini tanıtan beş yazılık bir seridir (2 Mayıs - 20 Haziran 1904). Aynı gazetede ve daha sonra *Peyman*'da makaleleri ve şiirleri çıkar (1909).

Ziya Gökalp, İttihat ve Terakkî kongresi için gittiği Selânik'te kaldığı süre içinde yazılarına *Genç Kalemler* dergisinde devam eder. İttihat ve Terakkî İdâdîsi'nde ve Beyaz Kule'de toplanan gençlere "yeni lisan" akımı hakkında bilgi verir; ayrıca adlarını ilk defa duydukları Durkheim, Fouillée, Tarde, le Bon gibi Fransız sosyologlarını tanıtır; bunları Muhyiddin İbnü'l-Arabî ile karşılaştırır. Gökalp İstanbul'a döndüğü zaman fikirlerine değer verilen, itibarlı bir hoca olmuş, iktidarda bulunan İttihat ve Terakkî'nin uzun zaman ideologu olarak kalmıştır. Bu sırada fırkaya medreseler, evkaf ve meşihat dairelerinin ıslahı hakkında rapor ve lâyhalar vermiş; Yûsuf Kemal'le beraber İktisad Cemiyeti'ni kur-

muş; *Türk Yurdu*, *Halka Doğru*, *Türk Sözü*, *İslâm Mecmuası*, *İktisâdiyyat Mecmuası*, *İctimâiyyat Mecmuası*, *Millî Tettebbûlar Mecmuası*, *Muallim*, *Yeni Mecmua* gibi yayın organlarında yazılar yazmış; *Kızıl Elma* ve *Yeni Hayat* adlı şiir kitaplarıyla *Türkleşmek*, *İslâmlaşmak*, *Muâsırlaşmak* başlıklı kitabının nüvesi olan makaleleri de tefrika halinde bu yıllarda çıkmıştır. Bu yoğun yazı hayatı Gökâlp'in Malta'ya sürülmesiyle sekteye uğrar. Bununla beraber Malta'da ikamet ettiği Polverista Kışlası'nda ve diğer karargâh mekânlarında nisbeten serbest imkânlardan faydalanaarak sürgünlerin isteği üzerine Türk tarihi, Türk medeniyeti, devlet teşkilâtı gibi konular üzerinde konferanslar verir.

Dârülfünun'daki odasından alınarak tevkif edilen Gökâlp'e, İstanbul'a dönüşünde eski kürsüsünü teklif eden olmamış, İttihatçılar'ı bertaraf etme düşüncesinde olan Ankara hükümeti de onu sıcak karşılamamıştır. Diyarbakir'e gitmek mecburiyetinde kalan Gökâlp burada *Küçük Mecmua*'yı neşre başladı. Otuz üç sayı çıkan dergide fikrî, felsefî yazıları ve şiirleri yanında yeni rejimi destekleyen makaleler de yazdı. Diyarbakir Gençlik Derneği'nde ve mekteplerde dersler, konferanslar verdi. Ankara'da çıkan *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine de yazılar yazıyordu. 1923 yılı Mart ayında Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Encümeni reisi olunca *Küçük Mecmua*'yı bıraktı ve Ankara'ya gitti. *Türk Töresi* ve *Türkçülüğün Esasları* bu kısa dönemin mahsulüdür. Ölümünden sonra yayımlanacak olan *Türk Medeniyeti Tarihi*'nin çalışmalarını da bu sırada yürüttü.

Birinci meclisin feshedilip yeni seçimlere gidileceği aylarda Gökâlp Atatürk'ün isteği üzerine *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine bir seri yazı yazdı. Bu makaleler Halk Fırkası'nın (Cumhuriyet Halk Partisi) kuruluşunda ve hazırlık çalışmalarında yararlı olmuştur. Ayrıca Atatürk'ün dokuz umde olarak tesbit ettiği parti programını Gökâlp *Doğru Yol* adlı bir el kitabıyla desteklemiş ve bu umdelerin sosyolojik açıklamalarını yapmıştır. İkinci meclise Diyarbakir mebusu olarak giren Gökâlp, ölümüne kadar geçen kısa sürede Türkiye Büyük Millet Meclisi Maarif Encümeni'nde çalışmıştır.

Mizaç itibarıyla mahçup, sessiz ve mütevazı, şöhret yaptıktan sonra bile kendisiyle ilk karşılaşanları şaşırtacak kadar durgun, suskun ve sıkılgan olan Zi-

ya Gökâlp'in dost meclislerinde heyecanlı, sürükleyici konuşmalarıyla ilgi odağı teşkil ettiği yakınları tarafından ifade edilmiştir. M. Fuad Köprülü onun kuvvetli bir hafızaya, Doğu ve Batı hakkında geniş ve sağlam bilgilere sahip olduğunu söyler.

İlk yazılarında Ziya, Ziyaeddin, Mehmed Ziya, Hüseyin Vedad, Tevfik Sedad, Mehmed Mehdi, Mehmed Nâil, Demirtaş, Celâl Sâkib takma adlarını kullanan yazar, *Genç Kalemler* dergisinde çıkan (nr. 14, Kânunusânî 1327/Şubat 1911) "Altın Destan" manzumesinde Gök Alp imzasını kullanmış, bu tarihten sonra da hemen bütün eserlerinde Ziya Gök Alp adını tercih etmiştir (Celâl Sâkib ve Gök Alp adları Ali Canip [Yöntem] tarafından da bir süre kullanılmıştır).

Ziya Gökâlp ölümünden sonra da ilgi odağı olma özelliğini korumuştur. Hususi veya resmî çevrelerce kendisi için çeşitli vesilelerle ihtifaller düzenlenmiş, konferans ve ilmi seminerlerde fikirleri ele alınmış, dergiler özel sayılar çıkarmış, böylece hakkında en çok yayın yapılan fikir adamlarından biri olmuştur. Doğumunun 100. yılında (1976) Kültür Bakanlığı bütün kitaplarını, gazete ve dergilerde kalmış yazılarını gerekli açıklama, fihrist ve sözlüklerle beraber bir koleksiyon halinde yayımlamıştır. Ayrıca Şevket Beysanoğlu tarafından *Ziya Gökâlp* adıyla Ankara'da bir araştırma, inceleme ve yorum dergisi çıkarılmaktadır (Kasım 1974 - Ocak 1996, 79. sayı). Diyarbakir'deki doğduğu ev, 23 Mart 1956'da kendisinden ve ailesinden kalan bazı eşya ve belgelerin sergilendiği bir müze (Ziya Gökâlp Müzesi) haline getirilmiştir.

Eserleri. Ziya Gökâlp'in kitapları ölümünden sonra orijinal veya sadeleştirilmiş şekilleriyle pek çok defa yayımlanmıştır. 1. *Şakî İbrâhim Destanı* (Diyarbakir 1324; *Şakî İbrâhim Destanı ve Bir Kipta Toplanmamış Şiirler*, İstanbul 1976). Gökâlp'in şahit olduğu yakın tarihe ait bir olayın hikâyesidir. Diyarbakir'e hâkim Hamidiye Alayı'nın kumandanı İbrâhim Paşa görevini kötüye kullanarak şehir ve köyleri yağmalayıp insanlara zulmetmektedir. Bunun üzerine halk sarayı zorlamak için 1905 ve 1907'de olmak üzere iki defa telgrafhâneyi işgal eder. Neticede zalimlerin cezalandırılması vaadiyle ayaklanma sona erer. Her biri üçer mısralık 110 bendden meydana gelen destan hece vezniyle yazılmıştır. 2. *Rusya'daki Türkler Ne Yapma-*

lı? (İstanbul 1918). On altı sayfalık bu küçük risâle aynı yıl *Yeni Mecmua*'nın otuz sekizinci sayısında yayımlanmıştır. 3. *İlm-i İctimâ Dersleri* (İstanbul 1329 [taş bs.]; *Tamamlanmamış Eserler*, Ankara 1985, s. 3-45). Gökâlp'in Dârülfünun'da verdiği derslerin öğrenciler için forma forma basılmasıyla oluşan bu eserde genel sosyoloji konuları, sosyal olaylar ve tarifler verilmiştir. 4. *Kızıl Elma* (İstanbul 1330; Ankara 1976). Aralarında "Turan", "Kızıl Elma", "Alageyik", "Altın Destan"ın da bulunduğu yirmi yedi şiir "Turan", "Masallar", "Koşmalar" ve "Destanlar" olmak üzere dört bölümde verilmiştir. 5. *İlm-i İctimâ* (İstanbul 1332/1916 [taş bs.]; *Tamamlanmamış Eserler*, Ankara 1985, s. 49-70). Sosyoloji ilminin kuruluşundan ve bazı sosyologlardan bahsedilmektedir. 6. *Yeni Hayat* (İstanbul 1918; Ankara 1976). Gökâlp'in Türkçülük programına dahil din, ilim, vatan, millet, ahlâk, vazife, dil, kadın, medeniyet, sanat, İslâm birliği, aile, devlet gibi konu ve kavramları açıklayan didaktik karakterde otuz iki parça manzumesini ihtiva etmektedir. 7. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak* (İstanbul 1918; Ankara 1976). 1329-1330 yılları arasında *Türk Yurdu* dergisinde sekiz sayı tefrika edildikten sonra kitap haline getirilen eserde Türkçülük programının önemli konuları bulunmaktadır. Gökâlp'in doktrininde yer alan hars, medeniyet, Türkçülük, mefkûre, millet, turan, İslâmiyet gibi kavramlar felsefe ve sosyoloji açısından ele alınmış, sonuçta Türklük, Müslümanlık ve çağdaş olma kavramlarının birbiriyle çelişmediği belirtilmiş, bunların telifi halinde Türk milletinin yüceleceği ümidi telkin edilmiştir. 8. *Türk Töresi* (İstanbul 1339, 1976). Töre kavramının mânası ve Türk töresinin ne olması gerektiği üzerine tarif ve açıklamalarla başlayan kitap eski Türkler'de din, il dini, ilhanlık dini, eski Türk kozmogonisi ve menkıbeleri, aşk masalları ve Türk destanlarında çeşitli bilgiler bölümleriyle devam eder. 9. *Altın Işık* (İstanbul 1339/1342; Ankara 1976). Yedis mensur, sekizi manzum olmak üzere on beş halk masalı ile "Alparslan" adlı kısa manzum bir piyesi ihtiva eden kitap, halk kültürünün işlenmesiyle millî bir edebiyatın meydana getirilebileceğini göstermek için kaleme alınmıştır. 10. *Doğru Yol. Hâkimiyet-i Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri* (Ankara 1339, 1976). Halk Fırkası'nın kuruluşu sırasında ortaya atılan dokuz um-

de programını ve bunların alt konularını teşkil eden otuz sekiz umdeyi açıklayan kitap bir siyasî parti programı hüviyetindedir. 11. *Ala Geyik* (İstanbul, ts.). *Çocuk Dünyası* mecmuası yayını olarak çıkan ve çocuklar için resimlendirilen kitapta *Kızıl Elma*'da yer alan "Ala-geyik" ve "Kurt ile Ayı" manzumeleri bulunmaktadır. 12. *Türkçülüğün Esasları* (Ankara 1339; İstanbul 1976). Gökalp'in başından beri tasavvur ettiği ve önceki kitap ve makalelerinde yer yer ortaya koyduğu Türkçülük düşüncesinin yeni Türkiye Cumhuriyeti ve ilk inkılâp teşebbüsleri karşısında az çok değiştirilmiş ve tekâmül etmiş programı olarak onun en önemli kitaplarının başında gelir. "Türkçülüğün Mahiyeti" başlıklı nazari bölümle "Türkçülüğün Programı" başlıklı amelî bölüm olmak üzere iki kısımda Türkçülüğün tarihi, tarifi, hars ve medeniyet, millî vicdan, millî tesânüd meseleleriyle dilde, estetikte, ahlâkta, hukukta, dinde, iktisatta, siyasette, felsefede Türkçülük konuları ayrıntılarıyla işlenmiştir. 13. *Türk Medeniyeti Tarihi* (İstanbul 1341, 1976). Gökalp'in son yıllarında meşgul olduğu, ölümünden sonra basılabilen bu kitap onun en ciddi çalışmalarıdır ve dönemi için olduğu kadar günümüzde de bazı konuları ile önemini korumaktadır. Uzunca bir girişten sonra İslâmiyet'ten önce Türk dini, ilim ve felsefesi, devlet teşkilâtı, ailesi ve iktisadî yapısı olmak üzere beş ana bölüme ayrılan kitap, kapağındaki nota göre lise sınıflarında okutulmak üzere hazırlanmıştır. "Birinci Kısım" kaydından, kitabın İslâmiyet'ten sonraki bölümlerinin de düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

Bu eserler, Gökalp'in sağlığında kendisi tarafından tertip ve tanzim edilerek yayımlanmış veya yayıma hazır hale getirilmiştir. Ölümünden sonra ise halk masallarıyla beraber bütün şiirleri Fevziye Abdullah Tansel tarafından notlar ve açıklamalarla birlikte *Ziya Gökalp Külliyyâtı-I: Şiirler ve Halk Masalları* adıyla yayımlanmıştır (Ankara 1952). Tansel ayrıca Gökalp'in sürgünde iken eşine ve kızlarına yazdığı 572 mektubu *Ziya Gökalp Külliyyâtı-II: Limni ve Malta Mektupları* adı altında neşretmiştir (Ankara 1965). Şevket Beysanoğlu, kitapları dışında kalan şiirlerini *Şakî İbrâhim Destanı ve Bir Kitapta Toplanmamış Şiirler* başlığı altında neşretmiş (İstanbul 1976), Dârülfünun'da verdiği ders notlarıyla diğer notlarını *Tamamlanma-*

muş Eserler adıyla bir araya getirerek yayımlamıştır (Ankara 1985). Gökalp'in Malta adasında iken verdiği konferansların muhtemelen sürgünlerden biri tarafından tutulan notları da Fahrettin Kırzioğlu tarafından düzenlenerek *Malta Konferansları* adıyla neşredilmiştir (Ankara 1977). Kitaptaki dört konferans metni, Gökalp'in basılı eserlerinde işlemediği konuları da ihtiva etmesi bakımından önemlidir.

Ziya Gökalp'in doğumunun 100. yılı münasebetiyle yayımlanan koleksiyon içinde kitaplarının yeni basımlarından başka dergi ve gazetelerde kalan makaleleri de derlenmiştir. Böylece ilk kalem tecrübeleğinden son günlerine kadar yazdığı yazıların tamamına yakını Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanan aşağıdaki koleksiyon içinde yer almış bulunmaktadır: *Makaleler I: Diyarbekir, Peyman, Volkan* gazeteleri (haz. Şevket Beysanoğlu, İstanbul 1976). *Makaleler II: Genç Kalemler, Türk Yurdu* dergileri, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası* (haz. Süleyman Hayri Bolay, Ankara 1982). *Makaleler III: Milîlî Tebebbûlar Mecmuası* (haz. M. Orhan Durusoy, Ankara 1977). *Makaleler IV: İslâm, İktisad, İctimâiyat, Şâir, Halka Doğru* mecmuaları (haz. Ferit Ragıp Tuncor, Ankara 1977). *Makaleler V: Mualim, Yeni Mecmua* (haz. Rıza Kardaş, Ankara 1981). *Makaleler VI:* (yayımlanmadı). *Makaleler VII: Küçük Mecmua* (haz. M. Abdülhalûk Çay, Ankara 1982). *Makaleler VIII: Halka Doğru, İslâm, İktisadiyat, Bilgi, İctimaiyat, Şâir* mecmuaları (haz. Ferit Ragıp Tuncor, Ankara 1981). *Makaleler IX: Yeni Gün, Yeni Türkiye, Cumhuriyet* gazeteleri (haz. Şevket Beysanoğlu, Ankara 1980). *Küçük Mecmua*'da "Türk Devleti'nin Tekâmülü" genel başlığı altında yazdığı yirmi iki makale de Kültür Bakanlığı'nca aynı adla yayımlanmıştır (Ankara 1981).

Edebî Yönü. II. Meşrutiyet sonrası siyaset ve fikir akımları arasında önemli bir yere sahip olan Ziya Gökalp aynı dönem edebiyatı için de dikkate değer bir isimdir. Bir edebiyatçı olarak Gökalp'i iki açıdan değerlendirmek gerekir: Şiirleri ve diğer edebî yazıları, edebiyat üzerine görüşleri.

Yeni Hayat adlı eserinin başında kendisinin de belirttiği gibi "şiirin değil şurun hâkim olduğu" bir devri yaşadığı için Gökalp'in şiirlerini bir ideolojinin, bir fikir sisteminin programını aksettiren metinler olarak görmek gerekir. Esa-

sen II. Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkan bütün fikir akımları değişik nisbetlerde edebî eserlere yansımıştır. Mehmed Âkif, Tevfik Fikret, Abdullah Cevdet, Mehmed Emin (Yurdakul) gibi Ziya Gökalp de şiirlerini ileri sürülen fikirlerin okuyucu üzerinde daha güçlü bir tesir bırakacağı düşüncesiyle kaleme almıştır. Aralarında destan, manzum hikâye ve halk masalları tarzında uzun parçaların da bulunduğu bütün şiirlerinin sayısı 130 kadardır. Bunlardan aruzla yazılmış olanları on beşi bulmaz. 1911 tarihli "Turan" manzumesinden sonra aruz veznini tamamen bırakmış olduğu bilinmektedir. Böylece şiirlerinin büyük kısmını "Türk millî vezni" dediği heceyle yazmıştır. İlk şiiri olarak bilinen "İhtilâl Şarkısı"nda ve gazel tarzındaki denemelerinde Nâmık Kemal'in, aruzla yazdığı diğer şiirlerinde Servet-i Fünûncular'ın tesiri görülür. Heceyle yazmaya başladığı zaman ise önünde Mehmed Emin'in örnekleri vardı. Bu bakımdan çoğunda onun tesiri hissedilir. Bu şiirler genel olarak estetik bakımdan kusurludur. Gereksiz uzatılmış ibareler, sıgı bir nesir sentaksı, kafiyelede zorlanma, hece duraklarındaki monotonluk bu nazmin teknik ârzalarını gösterir. Bununla beraber Gökalp zamanla Mehmed Emin tarzının dışına çıkmış, özellikle halk şiirinden gelen şekilleri kullandığı zaman monotonluktan kurtulmuş ve daha başarılı olmuştur. Çocuk şiirleriyle "Tevhid" ve "İlâhiler"de nisbî bir lirizme yükselir. Özellikle en büyük ideali olan Türklüğün yücelmesinden, büyük ve mefkûrevî (idealist) düşüncelerden bahsettiği, kuru ve mantıkî didaktizmden sıyrılıp bir duygu ve heyecan yoğunluğu ile yazdığı şiirlerinde bu lirizm hissedilir. Konu veya tema olarak şiirleri Turan mefkûresini, Orta Asya Türk tarihini anlatanlar, savaş gücünü, millî dayanışmayı güçlendirmek için kaleme alınmış hamâsî karakterde olanlar, toplumun çeşitli meslek ve kesimlerinden bahsedenler, makale ve kitaplarındaki Türkçülük fikirlerini tekrarlayan ve açıklayanlar olmak üzere birkaç grupta toplanabilir.

Gökalp'in *Altın Işık* adlı eseri içinde, halk masallarından derleyip konu ve üslupta az çok değişiklik yaparak yeniden kaleme aldığı nesir şeklinde yedi masal vardır. Aynı kitabın sonunda Malazgirt Muharebesi'ni konu alan "Alparslan" adlı iki perdelik bir manzum piyes yer alır. Bunların dışındaki bütün fikrî yazıların da, diğer makalelerinde ve kitaplarında

Gökalp'in nesri sanatkârane değil fakat sağlam ve açıktır.

Nesrinin ve özellikle şiirinin bu hususiyetleri dikkate alınırsa Gökalp'in bir edebiyatçı olarak önemi şairliğinde değil, millî bir edebiyatta şiir ve nesir türlerinin nasıl olması gerektiği konusunda açtığı çığırda ve bu edebiyatın teorik alanına getirdiği bilgi ve görüşlerdedir. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*'nda ve diğer yazılarında edebiyatın kaynağının halk kültürü olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Avrupa milletlerinde olduğu gibi bizde de şairler ve yazarlar önce kendi halkının edebî mahsullerini yakından tanımalı, daha sonra bunları "tehzib" yoluyla gerçek sanat eseri haline getirmelidir. Böylece Gökalp, edebiyatı ve özellikle halk edebiyatını sosyolojik bir vâkıa olarak kabul ediyor, asıl büyük edebî eserler için halk kültürünün kaynak teşkil etmesi gerektiğini ilk defa ortaya atıyordu; bu fikirden hareket ederek hem yaşadığı bölgenin çevresindeki, hem de Türklük coğrafyasının ulaşabildiği alanlardaki halk edebiyatı, destanlar, efsaneler üzerinde ilk ilmi araştırmaları yapıyordu. *Altın Işık*'taki mensur ve manzum masallarla Dede Korkut'tan alarak nazmettiği "Deli Dumrul" ve "Arslan Basat" parçaları bu uygulamalarına örnek teşkil eder. Gökalp ayrıca, ikinci bir kaynak olarak Batı edebiyatının klasik ve romantik büyük eserlerinin okunmasını tavsiye eder. Edebiyatın dışındaki güzel sanatlar için de benzer usulleri gösteren Gökalp'in, özellikle *Türkçülüğün Esasları*'nda Osmanlı şiiri ve müzikisi hakkında olumsuz kanaatler taşıdığı görülür.

"Yeni lisan" ve dilde sadeleşme hareketinin içinde yer almış olan Ziya Gökalp'in bu konudaki fikirleri daha istikrarlı ve ılımlıdır. Ona göre kavramların Türkçe'de bilinen karşılıkları varsa bunlar tercih edilmeli, yoksa Arapça veya Farsça'sını kullanmaya devam etmelidir. Batı'dan gelen ilmi ve teknik terimler ya aynen alınabilir veya Arapça türetme şekillerinden faydalanılarak yeni kelimeler yapılabilir. Bu usulle Gökalp kendisinden önce başlamış olan bir yoldan giderek felsefe, antropoloji, etnoloji, sosyoloji, folklor gibi alanlarda Batı kaynaklı terminolojiye Arapça karşılıklar bulmuştur. "Hars, mefkûre, halkiyat, kavmiyat" gibi pek çok kelime Gökalp'in o dönemde Türkçe'ye kazandırdıklarındandır. Onun dil ve edebiyat alanındaki Türkçülüğü, eksiklerine ve hakkında yapılan

tenkitlere rağmen yenileşmekte olan Türk dilinin ve edebiyatının gelişmesine hizmet etmiş, millî edebiyat akımının ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ziya Gökalp, "Hocamın Vasiyeti", *Küçük Mecmua*, nr. 8, Diyarbekir 2 Teşrinievvel 1338/1922, s. 1-5; a.m.f., "Babamın Vasiyeti", a.e., nr. 17 (25 Eylül 1338/1922), s. 1-3; a.m.f., "Pirimin Vasiyeti", a.e., nr. 19 (9 Teşrinisani 1338/1922), s. 1-5; Safvet Örfi [Betin], *Ziya Gökalp ve Mefkûre Arasındaki Münasebet Vesilesiyle Bir Tedkik Tecrübesi*, İstanbul 1923; Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul 1943; Osman Tolga, *Ziya Gökalp ve İktisadî Fikirleri*, İstanbul 1949; Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, İstanbul 1951; Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp (Hayatı-Sanatı-Eseri)*, İstanbul 1952; Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, *Ziya Gökalp İçin Yazdıklarım ve Söylediklerim*, İstanbul 1955; *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı* (haz. Şevket Beysanoğlu), İstanbul 1956; Fahrettin Kirzioğlu, *Yazılı Vesikalara Göre Ziya Gökalp Müzesi ve Ziya Gökalp*, İstanbul 1956; Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1964; İsmayıl Hakkı Baltacioğlu, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1966; Yahya Kemal Beyatlı, *Siyâst ve Edebt Portreler*, İstanbul 1968, s. 11-24; Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İstanbul 1969, s. 4-12; Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi*, Erzurum 1970; İsmet Binark — Nejat Sefercioğlu, *Ziya Gökalp Bibliyografyası*, Ankara 1971; U. Heyd, *Ziya Gökalp: Türk Milliyetçiliğinin Temelleri* (trc. Cemil Meriç), İstanbul 1980; Hikmet Tanyu, *Ziya Gökalp'in Kronolojisi*, Ankara 1981; Hikmet Dizdaroğlu, *Ziya Gökalp Üzerinde Araştırmalar*, Ankara 1981; Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 1987, I, 490-558; Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* (haz. Füsun Üstel — Sabir Yücesoy), İstanbul 1989; Hüseyin Kâzım Kadri, *Ziya Gökalp'in Tenkidi* (haz. İsmail Kara), İstanbul 1989; Rıza Filizok, *Ziya Gökalp'in Edebt Eserlerinde Halk Edebiyatı Tesiri Üzerine Bir Araştırma*, Ankara 1991; Ağaoğlu Ahmed, "Ziya Gökalp Bey", *TY*, I/3 (1340), s. 163-191; a.e. (Özel Sayı: Doğumunun 120. Yıldönümünde Ziya Gökalp ve Türk Düşüncesi), XVI/103 (1996); Necati Akder, "Ziya Gökalp", *TA*, XVII, 483-493; Rıza Kardeş, "Ziya Gökalp", *İA*, XIII, 579-617.

M. ORHAN OKAY

Din Anlayışı. Ziya Gökalp milliyetçi ve Türkçü hareketin fikir babasıdır; fakat özellikle Cumhuriyet'ten önceki yazılarında dine de geniş yer vermiştir. Onun genel sosyolojisi üzerinde görülen Durkheim tesiri geniş ölçüde din hakkındaki fikirlerine de yansımıştır. Ancak Gökalp'in Durkheim'i körü körüne benimsemiş olduğunu söylemek doğru değildir. Her şeyden önce Durkheim'e göre toplum hayatı dine dayanır. Bütün top-

lum müesseseleri dinden çıkmıştır. İkinci olarak Durkheim, Auguste Comte'un üç hal kanununa dayanarak toplumun artık pozitivist düşünce dönemine ulaştığına, dolayısıyla dinî birliğin geride kaldığına ve tıpkı din gibi kutsallık taşıyan toplumun din birliğiyle ayakta tutulamayacağına inanmıştır. Gökalp de bu iki temel fikri benimsemekle birlikte millî sosyolojiyi ilgilendiren noktalarda bunlara tamamen sadık kalma ihtiyacını duymamıştır. Ayrıca Gökalp Durkheim'in aksine, inanan bir insandı ve daima dinî ve tasavvufî hayatın etkisinde kalmıştır. Bu bakımdan onun ruhunda din, özellikle İslamiyet büyük yankılar uyandırmış ve zaman zaman da çatışmalara sebep olmuştur (Güngör, s. 269). Gökalp'e göre kalp dinî, ahlâkî, bedîî kıymetleri anlar; onlardan vecd alır; akıl ise değerleri maddî kadrolara sokmaya çalışır ve bu işi başaramayınca akıl ile kalp arasında bir mücadele başlar. Bu mücadelenin çeşitli sonuçlarından söz eden Gökalp için en ideal sonuç akıl ile kalp arasında bir uzlaşmanın sağlanmasıdır (*Makaleler VIII*, s. 33).

Gökalp önce dinin ferdî hayattaki rolünü ortaya koyar ve dinin, insan ruhunda bıraktığı derin etkilerin önemini belirtmek ferdî şahsiyetin teşekkülünde baş faktör olduğunu savunur. Din kavramını incelerken de dinin mahiyetinin ahlâk, estetik ve mantığın mahiyetinden üstün olduğunu ileri sürer. Çünkü ahlâk insanı fazilete kadar yükselttiği halde din onu evliyalık makamına kadar çıkarabilir (*Makaleler VII*, s. 22). Her çeşit dinî yaşayış (ramazan orucu, bayram ayinleri, cemaatle kılınan namazlar, mevlidler, kandiller vb.) çocukluk yıllarından itibaren müslümanların ruhunda derin izler bırakır. Bu izler ahlâkî ve estetik duyguların kaynağını teşkil eder.

Ziya Gökalp, 3 Temmuz 1922'de yayımlanan "Dine Doğru" başlıklı yazısında (a.g.e., s. 21-27) içtimai değerleri aşğıdan yukarıya iktisadî, ilmi, bedîî, ahlâkî ve dinî şeklinde sıraladıktan sonra dinî değerlerin "bütün mânevî kıymetleri câmi" olduğunu belirtir; bu sebeple de "mukaddes" kelimesiyle gösterilen bu değerleri en yüksek kıymet sayar. Gökalp'in din hakkındaki bu hükmü, onun düşüncesinde çok önemli ve ayrıcalıklı bir yeri olan ahlâkın şerefini eksiltmez. "Zira dinin en çok kuvvet verdiği şey ahlâktır. Peygamberimiz, 'Ben ahlâkı itmam için gönderildim' buyuruyor. Bundan başka, bir şey mukaddes